

РАҚАМЛИ ТЎЛОВ ТИЗИМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
МАСАЛАЛАРИ

Хасанова Инобат Кадирбергановна

*Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси магистратура босқичи
талабаси*

Аннотация

Мазкур илмий мақолада рақамли тўлов тизимларининг ривожланишига туртки бўлган асосий омиллар, уларнинг эволюцияси таҳлил қилинган. Шунингдек, Ўзбекистонда тўлов тизимларининг ривожланиши даражаси, унинг ҳуқуқий асослари, мавжуд муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлларига тўхатилб ўтилган.

Калит сўзлар

рақамлаштириш, рақамли молиявий хизматлар, масофавий банк хизматлари, рақамли банк, килиринг, процессинг, трансформация

Аннотация

В данной научной статье анализируются основные факторы, определяющие развитие цифровых платежных систем, их эволюция. Также рассматривается уровень развития платежных систем в Узбекистане, их правовая база, существующие проблемы и пути их преодоления.

Ключевые слова

цифровизация, цифровые финансовые услуги, дистанционные банковские услуги, цифровой банкинг, клиринг, обработка, трансформация

Кириш

Рақамли технологиялар кўплаб молиявий тўсиқларни бартараф этишга ёрдам бермоқда. Бу эса мижозлар учун янги молиявий хизматларни қулай нархларда таклиф қилиш имконини берди. Ахборот технологияларидаги сўнгги ўзгаришлар мутлақо янги хизмат тушунчаси ва муҳитини яратди, бу эса одамларнинг хизматларни сотиб олиш ҳамда сотиш усуллариини ўзгартирди.

Рақамли трансформация дунё бизнесининг рақамли иқтисодиёт жамиятининг янги шартлари ва афзалликларига мослаша бошлаган муқаррар жараён бўлиб, рақамли технологияни татбиқ этиш орқали жамиятда инсонларнинг турмуш даражасини яхшилаш, қулайликлар яратиш ва сифатини оширишга хизмат қилувчи восита ҳисобланади.

Бу борада Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан илгари сурилган 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида, “Иқтисодиётнинг реал секторида ҳамда молия ва банк соҳаларида ишлаб чиқариш ва операцион жараёнларни рақамлаштириш даражасини 2026 йил якунига қадар 70 фоизгача ошириш” [1] вазифаси белгиланган.

Тўлов тизими ҳар қандай давлатнинг пул тизимининг бир қисми бўлиб, унинг ўзаро боғлиқлиги ва кўплаб иқтисодий ҳодисаларга боғлиқлигини намоён этиши. Масалан, пул оқими тезлиги миллий иқтисодиётдаги мавжуд вазиятни аниқлаш ва инфляция даражасига бевосита таъсир кўрсатиш учун ишлатиладиган энг муҳим кўрсаткичлардан биридир. Шунинг учун инфляциянинг таъсирини ва мамлакатдаги тўлов тизимларининг ҳолатини ҳисобга олиш керак.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Тўлов тизимини ташкил этиш ва такомиллаштириш бўйича Ўзбекистонлик олимлар Ш.Абдуллаева [2], Холмахмадов, Маликов, Ташмурадов ва Муртазакуловлар [3] томонидан тайёрланган ўқув қўлланма ва Х.Раҳимова [4] томонидан ҳам ўрганилган. Лекин, ушбу иқтисодчи олимлар ишларида тўлов тизимини умумий асослари тўғрисида тадқиқот олиб борганликлари сабабли, тўлов тизими маъмурчилигининг ҳолати қисман ёритилган. Шу сабабли мазкур йўналишда яна қатор ишлар олиб бориш лозимлиги бугунги кун талаби сифатида кўзга ташланмоқда.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ўзбекистон тўлов тизимини ривожлантириш ва унга инновацион технологияларни тадбиқ этиш борасида иқтисодчи олим Х.Раҳимова самарали оиш олиб бормоқда. Хусусан, миллий тўлов тизимини ривожлантириш, “Uzcard” тўлов тизимини халқаро тўлов тизимларига уйғунлаштириш орқали “VISA”, “MasterCard”, “UnionPay” ва “Мир” тўлов тизимлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлаб ўтган [5].

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот методологиясини танлашда унинг тўғри танланганлиги жуда муҳимдир, чунки тадқиқот методологияси ҳар қандай тадқиқотда доимо асосий ўринни эгаллайди. Нотўғри танланган тадқиқот методологияси бутун ишга зарар этказиши ва тадқиқот жараёнини секинлаштириши мумкин. Методологияни танлашда биз учта асосий жиҳатга амал қиламиз: тадқиқотимиз учун энг оқилона танлов нима, маълумотларни тўплашда қандай усуллардан фойдаланмоқчимиз ва қандай амалий саволларга жавоб топишимиз керак. Олдимизга қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, мазкур

тадқиқотда эмпирик ва назарий даражадаги усуллардан, яъни индукция, дедукция, таҳлил ва синтез, кузатув усулларида фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар

Тўлов тизими ҳар қандай давлатнинг пул тизимининг бир қисми бўлиб, унинг ўзаро боғлиқлиги ва кўшлаб иқтисодий ҳодисаларга боғлиқлигини намоён этиши. Масалан, пул оқими тезлиги миллий иқтисодиётдаги мавжуд вазиятни аниқлаш ва инфляция даражасига бевосита таъсир кўрсатиш учун ишлатиладиган энг муҳим кўрсаткичлардан биридир. Шунинг учун инфляциянинг таъсирини ва мамлакатдаги тўлов тизимларининг ҳолатини ҳисобга олиш керак.

Аввал Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг клиринг тизимининг ишлашини кўриб чиқайлик. Марказий банкнинг "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида белгиланганидек, мамлакатда самарали ҳисоб-китоб тизимини ташкил этиш ва таъминлаш мақсадига мувофиқ, қоғозсиз технологиялардан фойдаланмасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг махсус маълумотлар узатиш тармоғидан фойдаланган ҳолда, ҳисоб-китоб тизимининг барқарор ишлашини ва уни замонавий ва халқаро талаблар асосида ривожлантиришни таъминлаш бўйича ишлар олиб борилди [6].

Марказий банкнинг чакана тўлов клиринг тизимлари аҳолидан 24/7 тўловларни қабул қилишни таъминлаш учун мўлжалланган. Клиринг тизими фойдаланувчиларга солиқлар, коммунал хизматлар (электр энергияси ва газ), рақамли телевидение, мобил телефон хизматлари ва бошқа мажбурий тўловларни тижорат банкларининг кассалари ва филиаллари орқали, шунингдек, масофавий хизмат кўрсатиш тизимлари орқали реал вақт режимида тўлаш имконини беради.

Клиринг тизими ҳозирда иккита асосий тўловларни бошқариш тизимини жорий этмоқда.

Биринчиси, клиринг иштирокчиларининг соф позицияларини ҳисоблаш бўйича маълумот алмашиш учун Ягона банкларо процессинг маркази (ЯБПМ) ва Ягона Республика процессинг маркази (ЯБПМ) билан электрон ўзаро таъсирга асосланган. Банк карталари ёрдамида амалга оширилган тўловлар учун корреспондент банк ҳисобварақларидан тўғридан-тўғри дебетлаш механизми яратилган.

Иккинчи устун хизмат кўрсатувчи провайдерларнинг биллинг тизимлари билан ўзаро алоқага асосланган. Ушбу устун хизмат кўрсатувчи провайдерларни Марказий банкнинг биллинг тизимларига улашдан бошланади, бу ерда улар ҳисоб-фактураларни яратишлари ва уларни миждозларига беришлари мумкин. Кейин миждозлар ўз ҳисоб-китобларини

тўлаш учун турли хил тўлов каналларидан, масалан, онлайн банк, мобил иловалар, банкоматлар ва ўз-ўзига хизмат кўрсатиш терминалларида фойдаланишлари мумкин. Мижоз тўловни амалга оширгандан сўнг, тўлов маълумотлари хизмат кўрсатувчи провайдернинг биллинг тизими орқали Марказий банкка узатилади, у ерда тўлов тафсилотлари, жумладан, уларнинг аниқлиги ва етарлилиги текширилади. Кейин Марказий банк хизмат кўрсатувчи провайдернинг ҳисобига маблағ киритади ва мижозга тўлов тасдиқномасини юборади. Шу нуқтаи назардан, хизмат кўрсатувчи провайдернинг биллинг тизими - бу хизмат кўрсатувчи провайдерлар томонидан хизмат кўрсатиш харажатларини автоматик равишда ҳисоблаш, ҳисоб-фактураларни бериш, тўловларни бошқариш ва қолдиқларни кузатиш учун ишлатиладиган ихтисослаштирилган дастурий таъминот. Ушбу тизим шунингдек, кредит карталари, банк операциялари ва электрон тўловлар каби турли хил тўлов турларини қайта ишлаши мумкин.

Марказий банкнинг Чакана тўловларни клиринглаш тизимининг хизмат кўрсатувчи провайдерларнинг биллинг тизимлари билан ўзаро таъсири истеъмолчилар ва провайдерлар ўртасидаги тўловларни автоматик ва самарали қайта ишлаш имконини беради, бу эса тўлов жараёнида хатолар ва кечикишлар эҳтимолини камайтиради. Ҳозирги вақтда банк карталари ёрдамида амалга оширилган барча тўловлар бўйича якуний молиявий ҳисоб-китоблар Марказий банкнинг Клиринг тизими томонидан амалга оширилади. Бундан ташқари, Марказий банкнинг Клиринг тизими Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги ҳузуридаги Ғазначилик, Давлат божхона қўмитаси, Адлия вазирлиги ҳузуридаги Ягона дарча маркази, Давлат персонализация марказининг ахборот тизимлари, шунингдек, "Ўзтрансгаз" АЖ, "Ўзбекэнерго" АЖ, "Сувсоз" давлат унитар корхонаси ва бошқа коммунал хизматларнинг биллинг тизимлари билан интеграциялашган [7]. Ушбу саъй-ҳаракатлар натижасида энди Марказий банкнинг Клиринг тизими орқали 20 дан ортиқ турдаги хизматлар учун реал вақт режимида тўловларни амалга ошириш мумкин.

Амалда, универсал шакл сифатида тўлов операциялари компаниялар, ташкилотлар ва давлат, банклар ва жисмоний шахслар ўртасидаги, шунингдек, алоҳида минтақалар ва штатлар ўртасидаги муносабатлар каби тўлов муносабатларининг ўзига хос шакллари англатади.

Энди Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган хусусий тўлов тизимларини кўриб чиқайлик. Ҳозирда Ўзбекистон Республикасида қуйидаги тўлов ташкилотлари фаолият юритмоқда:

1. CLICK

2. Oson
3. Payme
4. Uzum
5. Woopshay
6. Alifmobi va boshqalar.

Келинг, ушбу ташкилотлар қандай ишлашини кўриб чиқайлик.

CLICK тизими - бу мобил банк тизими бўлиб, у сизга уяли алоқа операторлари, интернет-провайдерлар ва бошқа компанияларнинг хизматлари учун мобил телефонингиздан тўловларни амалга ошириш, анъанавий ва онлайн дўконларда товарлар учун тўловларни амалга ошириш, картадан картага маблағларни ўтказиш ва бошқа кўп нарсаларни амалга ошириш имконини беради.

CLICK тўлов тизимидан фойдаланган ҳолда тўловларни турли усуллар билан амалга ошириш мумкин:

USSD сўрови (*880#) ёрдамида мобил телефондан фойдаланиш (исталган вақтда ва исталган жойда). Бу усул интернетга уланмасдан ишлайди;

Барча смартфонлар учун мавжуд бўлган CLICK Эволюцион иловасидан фойдаланиш;

Расмий Тизим ботида Телеграм мессенжеридан фойдаланиш (<http://t.me/clickuz>); Расмий веб-сайтдаги шахсий ҳисобингиздан фойдаланиш (<https://my.click.uz>).

CLICK ўз фойдаланувчиларига қуйидаги имкониятларни таклиф этади:

1. Пластик карта ва виртуал ҳамён билан тўловлар;
2. Карта ёки ҳамёндан маблағларни ўтказиш ва сўраш;
3. QR кодини сканерлаш орқали тўлов;
4. Кредитни тўлаш;
5. Онлайн карта маълумотлари;
6. Тугалланган транзакциялар учун ўз вақтида СМС хабарномалар;
7. Автоматик тўлов хизматлари ва бошқалар.

Oson - Ўзбекистонда электрон ҳамён функциясига эга биринчи илова бўлиб, у иловага банк картасини қўшиш орқали тўловлар ва ўтказмаларни амалга ошириш имконини беради. Илова содда, интуитив ва фойдаланувчилар учун қулай интерфейсга эга. Сиз дунёнинг исталган нуқтасидан Oson ҳамёнлари ўртасида комиссиясиз пул ўтказмаларини амалга оширишингиз ва хориждаги Ўзбекистон ташкилотлари томонидан тақдим этиладиган хизматлар учун тўловларни амалга оширишингиз мумкин. Иловада ҳозирда 1 миллиондан ортиқ фойдаланувчи мавжуд.

Oson foydalanuvchilarga kuyidaги функцияларни таклиф этади: Халқаро электрон ҳамёнларни тўлдириш; Humo ва Uzcard карталари ўртасида маблағ ўтказиш; Коммунал тўловларни тўлаш; Халқаро ва маҳаллий мобил телефон ва телевидение хизматлари учун тўлов; Оммабоп хизматларга обуналарни сотиб олиш; Давлат хизматлари ва онлайн харидлар учун тўлов ва бошқалар.

Payme - бу фойдаланувчиларга мобил қурилмалардан фойдаланган ҳолда фойдаланувчилар ўртасида онлайн тўловлар ва пул ўтказмаларини амалга ошириш имконини берувчи тўлов тизими. Payme бир қатор афзалликларни таклиф этади, жумладан:

- Фойдаланиш қулайлиги. Payme'дан фойдаланиш учун қўшимча рўйхатдан ўтиш талаб қилинмайди; шунчаки мобил телефон рақамингизни ҳисобингизга боғланг.

- Юқори хавфсизлик.

Payme маълумотлар ва транзакция жараёнларини ҳимоя қилиш учун замонавий усуллардан фойдаланади, масалан, икки босқичли аутентификация, маълумотларни шифрлаш ва фирибгарликдан ҳимоя қилиш. - Юқори транзакция тезлиги. Payme реал вақт режимида товарлар ва хизматлар учун пул ўтказмалари ва тўловларни амалга ошириш имконини беради, бу эса фойдаланувчилар учун жуда қулай қилади.

Payme шунингдек, мобил телефонингизни тўлдириш, коммунал тўловларни тўлаш ва бошқа кўплаб қулай функцияларни таклиф этади.

Узум ўзининг афзалликлари билан фойдаланувчиларни ўзига жалб қилади, жумладан:

- Узумдан фойдаланиш учун қўшимча рўйхатдан ўтиш талаб қилинмайди;

шунчаки мобил телефон рақамингизни ҳисобингизга боғланг.

Узум маълумотлар ва транзакция жараёнларини ҳимоя қилиш учун маълумотларни шифрлаш ва фирибгарликдан ҳимоя қилиш каби замонавий усуллардан фойдаланади. Узум реал вақт режимида товарлар ва хизматлар учун пул ўтказмалари ва тўловларни амалга ошириш имконини беради, бу эса фойдаланувчилар учун жуда қулай қилади.

Балансни тўлдириш турли савдо нуқталарида ва банк карталари орқали мавжуд.

Мобил илова қулай ҳисоб ва транзакцияларни таъминлайди.

Паст тўлов тўловлари.

Ушбу барча афзалликлар туфайли Узум ўз фойдаланувчи базасини кенгайтиришда давом этмоқда.

Воопшай - бу анъанавий молиявий хизматларни ўзгартираётган технология ва инновация. Технология ва инновациялардан фойдаланган ҳолда, ушбу электрон тўлов тизими одамлар ва бизнес учун имкониятларни кенгайтиради. Воопшай йирик мобил операторлар билан тўлов хизматини ишга туширди. Компания банк карталари имкониятларини кенгайтириш орқали мижозларига қулайликни кафолатлайди. Ушбу хизмат жисмоний шахслар ўртасидаги транзакцияларда фирибгарлик хавфини бутунлай йўқ қилади.

Алифмоби банк маҳсулотлари ўзининг дастурий таъминоти билан ишлайди, доимий равишда хорижий инвестицияларни жалб қилади ва Тожикистонда бозор улуши ортиб бормоқда. Компания 700 дан ортиқ ходимни иш билан таъминлайди ва корпоратив маданияти ва ажойиб шаффофлиги билан машхур. Атиги икки йил ичида компания Ўзбекистонда "ҳозир сотиб ол-кейин тўла" сегментида етакчига айланди.

Алифмоби электрон тўлов тизимининг асосий афзалликлари:

Кафе ва супермаркетларда нақд пул ва бонуслар;

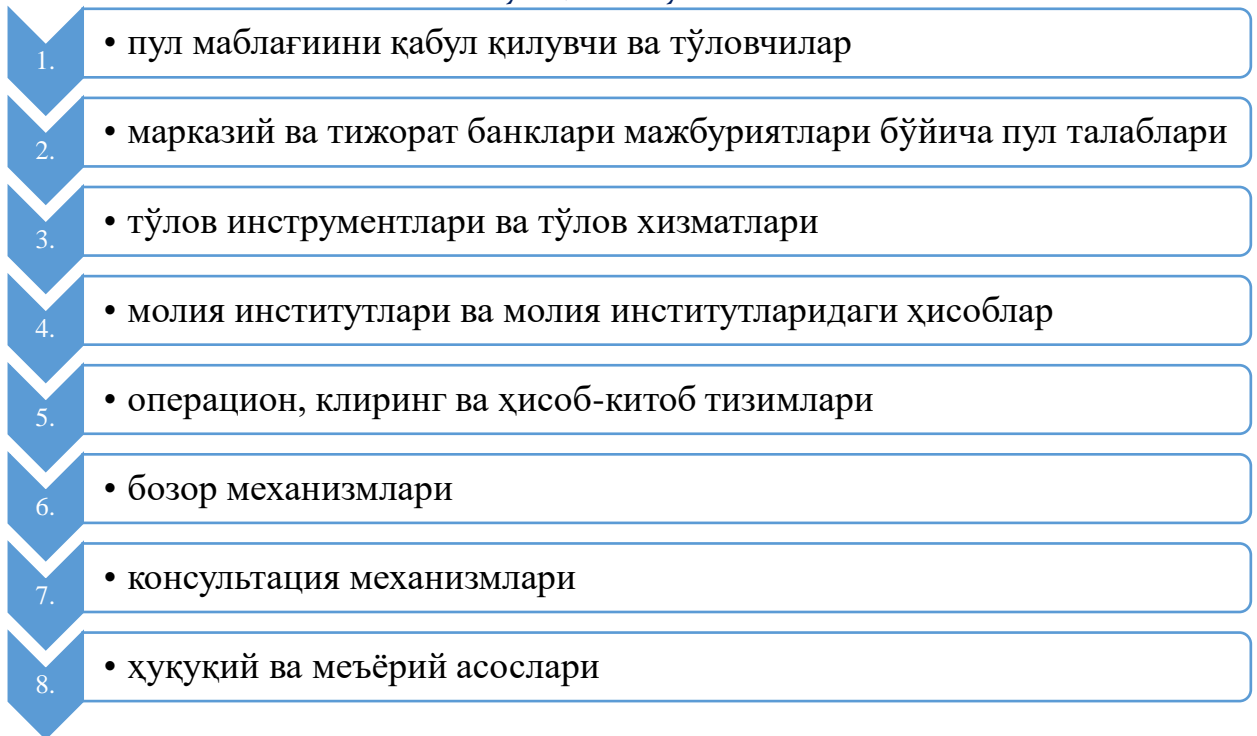
Янгиланган ва фойдаланувчилар учун қулай дизайн;

Илованинг 4 тилда мавжудлиги;

Ахборот берувчи ҳикоялар ва махсус таклифлар;

Масофавий идентификация ва бошқалар. Тўлов тизимлари пул айланишини осонлаштириши ва иқтисодий барқарорликни қўллаб-қувватлашини таъкидлаш муҳимдир. Самарали тўлов тизими миллий молия тизимининг барқарорлигини оширади, пул ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайди ва молия бозорларида ликвидликнинг ошишига ёрдам беради. Тўловлар соҳасидаги ўзгаришлар, айниқса, тез суръатларда содир бўлди, қисман молиявий хизматлар кўрсатувчи провайдерларга кўшлаб потенциал истеъмолчилар учун тезкор молиявий даромад келтириш имконини берган рақобатбардош маҳсулотларнинг жорий этилиши туфайли.

Банклар бизнес имкониятларини кенгайтириш учун бошқа онлайн хизматлар ва тизимлар билан яқиндан ҳамкорлик қилмоқда. Буларга, масалан, молия институтлари ва чакана сотувчилар ўртасидаги ҳамкорлик, мобил операторлар томонидан тақдим этиладиган хизматлар доирасига молиявий хизматларни интеграциялаш, стартаплар билан ҳамкорлик (масалан, ёқилғи қуйиш шохобчаларида ёқилғи учун масофадан тўлов) ва бошқалар киради. Тўлов тизимларининг юқоридаги таърифларига асосланиб, ушбу тизимнинг қуйидаги элементларини одатда аниқлаш мумкин (1-расм).

1-расм. Рақамли тўлов тизими элементлари [7]

Электрон пуллар учун қонунчилик базасининг ишлаб чиқиши тўлов хизматлари бозорида янги инновацион хизматларни таклиф этувчи ўйинчиларнинг пайдо бўлишига ёрдам берди. Электрон тўлов тизимлари саноатида амалга оширилаётган лойиҳалар қаторида Осон, CLICK, ЭСАРД, Уопшай ва Алифмоби бор, улар мамлакатимиздаги электрон тўлов провайдерлари бозорида муваффақиятли фаолият юритмоқда. Ушбу лойиҳалар Марказий банк томонидан электрон пул тизимлари реэстрига киритиш орқали тўғри ишлаши учун аудитдан ўтказилди ва тасдиқланди.

Хулоса

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Тўлов тизимларининг ривожланиши харажатларни камайтириш ва миллий тўлов инфратузилмасининг ишлашини яхшилаш зарурати билан боғлиқ. Шундай қилиб, тўлов тизимининг ишлашини таъминлаш мақсади миллий тўлов тизимининг рақобатбардошлигини ошириш сифатида белгиланиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг тез ва ишончли пул ўтказмаларига бўлган ортиб бораётган талабларини тўлиқ қондирадиган ва бозор молиявий тузилмасининг асосий элементи бўлган миллий тўлов тизимини такомиллаштириш рақамли иқтисодийнинг муваффақиятли ривожланиши учун ҳал қилувчи омилга айланиб бормоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” ПФ-60-сон Фармони, 28.01.2022 йил. <https://lex.uz/docs/5841063>
10. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. -Т: Молия, 2000. -312 с.
11. Т.С.Маликов, З.А.Холмахмадов, Ш.М.Ташмурадов, В.Х.Муртазакулова; регион. Банк. Учеб. Центр. -. Т.: Манавият, 2011. -94, с.; 20 ст
12. Х.У.Рахимова Особенности развития платёжной ситемы республика Узбекистан -Т: Молия, 2013
13. И.Б.Нарматов. Миллий тўлов тизимининг барқарорлигини таъминлашнинг услубий асослари, “Raқamli iqtisodiyot” ilmiy-elektron jurnali | 10-son www.infocom.uz
14. "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 1998 йил
15. Технологии финансовых услуг в 2020 году и в дальнейшем: революционные перемены [Электронный ресурс]//PricewaterhouseCoopers.-Режим доступа: https://www.pwc.ru/ru/banking/publications/_FinTech - Дата доступа: 31.03.2020.